

**OSMANLI DÖNEMİNDE BİR TEKSTİL
MERKEZİ: TOKAT KÖK BOYAHANESİ**

A TEXTILE PRODUCTION CENTRE IN THE OTTOMAN
PERIOD: THE TOKAT KÖK BOYAHANESİ

Nurcan BOŞDURMAZ

133

OSMANLI DÖNEMİNDE BİR TEKSTİL MERKEZİ: TOKAT KÖK BOYAHANESİ¹

A TEXTILE PRODUCTION CENTRE IN THE OTTOMAN PERIOD: THE TOKAT KÖK BOYAHANESİ

Anahtar Kelimeler:

Tokat,
Boyahane,
Kök boya,
Osmanlı,
Tekstil.

Keywords:

Tokat,
Dyehouse,
Madder,
Ottoman,
Textile.

Nurcan BOŞDURMAZ²

ÖZ

Bu çalışma, Osmanlı döneminde önemli bir tekstil üretim merkezi olan Tokat'taki Kök Boyahanesi'ni, 1772 tarihli şer'iyye sicili belgesi üzerinden incelemektedir. Araştırmada boyahane, yalnızca kumaş ve ipliklerin renklendirildiği teknik bir işletme olarak değil; hammadde tedariki, lonca örgütlenmesi, malikâne sistemi, zanaatkar-tüccar ilişkileri ve devlet denetimi içinde şekillenen çok katmanlı bir üretim alanı olarak ele alınmaktadır. Belgede kayıtlı çivit küpleri, kireç, pekmez, çengâr, ham ve pişirilmiş çivit ile bakır eşyalar, Tokat'taki boyama faaliyetlerinin kimyasal ve teknik altyapısını göstermektedir. Kahve ibriği, yastık, minder, hasır ve seccade gibi gündelik kullanım eşyaları ise boyahanenin aynı zamanda sosyal ve meslekî bir yaşam mekânı olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, 18. yüzyılın ikinci yarısında çivit fiyatlarındaki artış, sahte boya kullanımı ve malikâne sahiplerinin baskısı nedeniyle Tokat boyahanelerinde yaşanan üretim krizini de değerlendirmektedir. Mimari açıdan ise boyahanelerin suya erişim, yangın güvenliği, geniş kazan hacimleri, depolama ve kurutma alanları gibi işlevsel gerekliliklerle biçimlenen yarı-endüstriyel yapılar olduğu vurgulanmaktadır. Bu yönüyle Tokat Kök Boyahanesi, Osmanlı kentinde zanaat, üretim teknolojisi ve mimari mekân ilişkisinin izlenebildiği önemli bir örnek sunmaktadır.

ABSTRACT

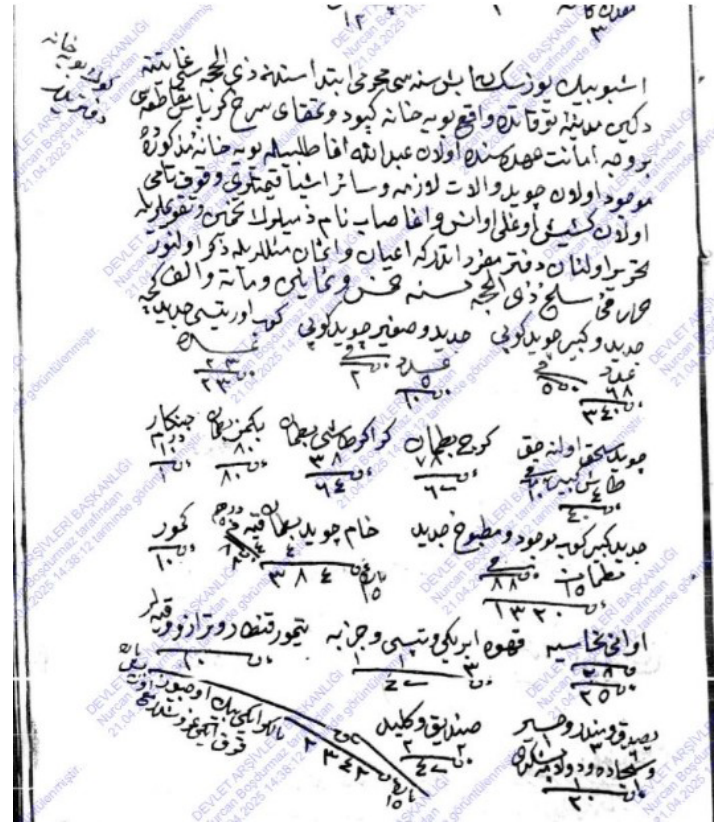
This study examines the Madder Dyehouse (Kök Boyahanesi) in Tokat, one of the major textile production centres of the Ottoman Empire, through a court register (şer'iyye sicili) dated 1772. The dyehouse is analyzed not merely as a technical facility where textiles and yarns were dyed, but as a multilayered production space shaped by raw material procurement, guild organization, the malikâne system, artisan-merchant relations, and state regulation. The indigo vats, lime, grape molasses, verdigris, raw and processed indigo, and copper utensils recorded in the inventory reveal the chemical and technical infrastructure of dyeing activities in Tokat. Everyday objects such as coffee pots, cushions, mats, and a prayer rug further indicate that the dyehouse also functioned as a social and occupational living space. The study also evaluates the production crisis experienced by Tokat dyehouses during the second half of the eighteenth century, caused by rising indigo prices, the use of counterfeit dyes, and pressures exerted by malikâne holders. From an architectural perspective, the article emphasizes that dyehouses were semi-industrial structures shaped by functional requirements such as access to water, fire safety, large interior volumes for vats and cauldrons, storage facilities, and open or semi-open drying areas. In this respect, the Tokat Madder Dyehouse provides an important example for tracing the relationship between craft production, production technology, and architectural space in an Ottoman urban context.

¹ Bu çalışma, yazarın 2021 yılında yayımlanan İpek Yolunda Bir Şehir: Tokat adlı kitabında yer alan "Boyahane" başlıklı kısa bölümün yeni arşiv verileri ve literatür incelemesine göre değiştirilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Genel Eğitim Bölümü, nurcan.bosdurmaz@bilgi.edu.tr, Orcid No. 0000-0002-1809-0070

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim mekânları yalnızca ekonomik işlevleriyle değil; aynı zamanda sosyal örgütlenme biçimleri, uzun süre korudukları teknik bilgi birikimi ve merkezle kurdukları ilişkiler bağlamında da tarihsel bir değer taşımaktadır. Bu çerçevede boyahaneler, özellikle dokuma ve tekstil üretim zincirinin stratejik halkalarından biri olarak, dönemin ekonomik mantığını ve zanaatkâr yapısını anlamak açısından önemli bir araştırma alanı sunmaktadır. Bu çalışma, 18. yüzyıla ait özgün bir arşiv belgesine (BOA. MŞH.ŞSC.d 8366, 29.12.1187 / 13.03.1774) odaklanarak Osmanlı döneminde Tokat'ta faaliyet göstermiş “Kök Boyahanesi” nin nasıl olduğu sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır. Belge, 18. yüzyıla ait 1 numaralı Tokat Şer‘iyye sicilinde bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Tokat Kök Boyahanesi'ne Ait Arşiv Belgesi (BOA. MŞH. ŞSC.d 8366, 29.12.1187/13.03.1774.)

Dokuma endüstrisinde ham haldeki pamuğun ve ipeğin iplik haline getirilmesinden sonra bu ipliklerin tercihe göre boyanması boyahanelerde gerçekleştirilmektedir.³ Boyahaneler⁴ sadece ipliğin değil aynı zamanda

3 Tekstil ürünlerinin boyanmasının tarihi oldukça erken dönemlere dayanmaktadır. Erken dönemlerde desenli kumaşlar dokunmaya başlamadan önce kullanılacak iplikler büyük küplerde çeşitli renklerde boyanmaktadır. Bitkisel ya da hayvansal kaynaklı boyalar geniş bir renk çeşitliliği sunmaktadır. Bunlar arasında en iyi bilinen boyarmadde Hindistan'da yaygın olarak bulunan, mürekkep otu olarak bilinen indigo bitkisi (*Indigofera tinctoria* L.) ya da Avrupa'da yetişen çivitotu bitkisinden (*Isatis tinctoria*) elde edilen indigodur (Choudhury & Chandrasena, 2022, s. 36-61). Her ikisinin de hazırlanışı benzerdir. Bitkisel malzeme suya kırılmakta ve bilinen mavi rengi verene kadar fermante olması beklenir. Bir süre sonra indigotin maddesi çöker. Boyama işlemi yapılırken indigotin maddesi bal ve kireçle işlenerek çözelti yapılır. Bu çözeltiye batırılıp kurutulmuş kumaş ya da iplik akabinde havayla temas ederek mavi renk ortaya çıkarılmaktadır (Derry & Trevor, 1961, s. 267). *Indigofera tinctoria*, Hint indigosu olarak bilinir ve elde edilen koyu ve yoğun bir lacivert-mavidir. *Isatis tinctoria* yani çivit otundan elde edilen renk ise hafif yeşilimsi-mavi veya gri-mavi tonlarında bir renktir. *Indigofera tinctoria*, *Isatis tinctoria* göre 30 kez daha fazla indigo verir. (Dölen, 1992, s. 470) Aynı zamanda, çivit kumaş boyanmasında sabitleyici olarak kullanılmakta ve böylelikle suda çözülmeyen bir boyarmadde olduğu için ortaya çıkan renkler uzun süre canlılığını korumaktadır. Çivit otunun kalitesi ne kadar iyi ise elde edilen boyanın kalitesi de o kadar iyi olmaktadır. Bunun yanı sıra bir diğer önemli madde ise şaptır. Batı-Avrupa'da gelişmekte olan dokuma-boyama sanayinden kullanılmak üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından ihraç edilmiştir. 13. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şapın Anadolu'dan alındığı bilinmektedir (Canatar, 1998, s. 98).

4 Orta Çağ'da renkli kumaşlardan üretilmiş giysilere sahip olmak lüks sayılmaktaydı. Avrupa'da renkli tekstiller otorite ve zenginliği göstermekteydi ancak kumaşın renginin parlaklığı tondan daha kıymetliydi; dolayısıyla kumaş boyacılığı önemli bir meslekti. Orta Çağ'da kırmızı renkli kumaş etrafında dönen ticaret uluslararası rekabete yol açmıştı. Avrupa'daki boyama metodları Osmanlı coğrafyasındaki boyahanelerinin başarılı sonuçlarına ulaşamamıştır hatta 1745'te Fransa, her yıl İzmir'den 5-6 bin balya kırmızı kumaş almakta, kendi üretimi olan pamuklu kumaşları kök kırmızısının başarılı bir şekilde uygulandığı Osmanlı topraklarına boyanmak üzere göndermekteydi. Bunun Fransa'ya yıllık maliyeti 18. yüzyılda 8 milyon 640 bin frank idi. Bu parlak kırmızı kumaşların sırrını elde etmek için casuslar görevlendirilmiştir. Türk kırmızısını elde edilebilmesi ve uygun boyahanelerin kurulabilmesi için Bursa, İzmir, Edirne ve Ambelakia'dan boya ustaları bile kaçırılmıştır (Şahin, 2024, s. 19). Kırmızı rengin formülünü elde etmek ancak 1690'larda gerçekleşmiştir. Fakat formülün uygulanmaya başlanması ve iyi sayılabilecek sonuçlar alınması ancak 1750'li yıllarda mümkün olmuştur. 1742-1872 yılları arasında Avrupalı tüccar ve bilim insanları Türk kırmızısının reçetesini elde etme konusunda uzun süre çaba sarf etmişlerdir (Şahin, 2024, s. 25). Esas mesele pamuğun renklendirilmesidir çünkü Avrupa'da yün sadece bir kere boyaya batırıldıktan sonra rengini almaktayken pamuk ürünleri uzun süren çok aşamalı bir işlemle boyanabilmekteydi; bu Avrupalıların hiç bilmediği bir şeydi (Şahin, 2024, s. 32). Araştırmalar bu kırmızının elde edilebilmesi için dokumanın yaklaşık olarak 8,2 günlük karmaşık ve zorlu bir boyama sürecinden geçirildiğini göstermektedir (Günaydın & Vatansever, 2024, s.

dokumaların boyandığı ve son olarak üzerine çeşitli desenleri ihtiva eden suya dayanıklı ahşap kalıplarla baskı desenlerin yapıldığı, çeşitli yerlerden gelen tüccarların da dokumalarını/ipliklerini boyatmak üzere buraya getirdiği işletmelerdir.

OSMANLI BOYAHANELERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında tekstil üretiminin ayrılmaz bir parçası olan boyahaneler, imparatorluğun birçok bölgesine yayılmıştı. Boyahaneler, Arapkir, Edirne, İzmit, Kızanlık, Larende, Malatya, Musul, Sakız, Tokat, Alaşehir, Aydın, Urfa, Harput, Maraş, Elbistan, Sis, Larissa gibi merkezlerin dışında, dokumacılık yapılan hemen her kentte karşımıza çıkmaktadır (Canatar, 1998, s. 93). Anadolu'da pamuk dokuma merkezleri aynı zamanda pamuk üretilen kentlerdir. Özellikle Batı Anadolu'nun ürettiği pamuğun miktar ve kalite açısından öne çıktığı bilinmektedir. Denizli, Manisa, Akhisar, Bergama, Ayazmend ve Tire kentleri pamuklu dokumanın merkeziydi. Bu kentlerde üretilen dokumalar çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmaktaydı. Örneğin, Manisa, Menemen, Akhisar ve Bergama'daki üretim donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezi, tente bezi ve esir gömleğini karşılamaya yönelikti. Anadolu'nun kuzeyinde Merzifon, Zile, Kastamonu, Küre, Tosya ve Tokat ise ihtiyaca yönelik üretim yapmaktaydı. 16. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren boyahanelerin çoğu Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da yoğunlaşmıştı (Koç, 2003, s. 139-147).

Osmanlı döneminde pamuklu dokumaların boyanması, bilgi ve deneyim gerektiren çok aşamalı bir süreci kapsamaktaydı. Belli desene sahip olan dokumalar (halılar, heybeler, çoraplar gibi) boyanmış ipliklerle dokunurdu. Düz renkli kumaşlar ise dokuma işlemi bittikten sonra yapılırdı (Oğuz, 2004, s. 162-163). Özellikle pamuk gibi

doğal liflerin boyanabilir hale getirilmesi, iplik ya da kumaşın ön işleminden geçirilmesini zorunlu kılıyordu. Ham pamuklu ürünlerin sarımsı renginin giderilmesi için öncelikle ağartma işlemi yapılmakta; ardından kumaş, kül suyu, zeytinyağı, şap ve hatta hayvan gübresi gibi maddelerle farklı aşamalarda işlenmekteydi (Şahin, 2024, s. 22). Bu işlemleri takiben kumaş ya da ipliğe mordanlama uygulanmaktaydı. Mordan, boyar maddenin elyafa tutunmasını sağlayan sabitleyici bir madde olup, renklerin kalıcılığı açısından temel bir öneme sahiptir. Pamuklu ürünler ham halde sarımsı bir renkte olduğu için boyama işlemine başlamadan önce bu rengin mutlaka ağartılması gerekmektedir. Mordanlama işlemi⁵ sonrasında kumaşlar, istenen renge göre kök boyalarla hazırlanan çeşitli banyolara daldırılarak boyanırdı (Karadağ, 2008, s. 11). Böylelikle boyar madde elyafa işleyerek sıkıca tutunmaktaydı. Boyama işlemlerinde kullanılan boyar maddeler doğal kaynaklıydı. Özellikle *Rubia tinctorum* L. bitkisinden elde edilen kök boya⁶, "Türk kırmızısı" olarak bilinen yoğun ve kalıcı bir renge ulaşmakta önemliydi. Mavi renk için ise *Indigofera tinctoria* (Hint indigosu) ya da *Isatis tinctoria* (çivit otu) gibi bitkilerden elde edilen çivit kullanılmaktaydı. Çivit, fermantasyon yoluyla hazırlanır; bal ve kireçle karıştırılarak çözelti hâline getirilir ve boyanacak kumaş bu çözeltiliye batırıldıktan sonra havayla teması sonucu mavi renk oluşurdu (Derry & Trevor, 1961, s. 267).⁷ Kaliteli çivit, daha canlı ve kalıcı renkler elde edilmesini sağlarken, düşük kaliteli çivit ürünün değeri ve görünümünde ciddi farklara neden olabilmekteydi.

Boyahaneler genellikle ürettikleri boyanın rengine göre sınıflandırılmakta, buna bağlı olarak uzmanlaşmış loncalar oluşmaktaydı. Tokat'ta da bu yapıya uygun biçimde, kırmızı boya üretiminde uzmanlaşan Kırmızı Boyacılar,

851, 855, 872). Bu rengin elde edilebilmesi yağ, mazı suyu, şap, kireç ve kökboya kullanılmakta ve bütün boyama işlemi yaklaşık bir ay süren 20 basamaklı bir işlemdir. Bu yüksek haslık veren boyama yöntemi Batı Avrupa'da bilinmediğinden kumaşlar boyanma üzere Türkiye topraklarına gönderilirdi (Dölen, 1992, s. 476)

5 Boyamadan önce uygulanan mordanlama işleminde alüminyum ve demir tuzları ile tanenler kullanılmıştır. Özellikle pamuk boyamasında kullanılan tanenler mazıdan elde edilmiştir. Daha önceleri tanenler demir ve alüminyum tuzlarını çok az miktarda içeren toprak ve killerden elde ediliyordu. Günümüzde mordanlama maddesi olarak bitkisel mazı ve meşe palamudunun yanı sıra şap, krom, saçıkıbrıs, talay gibi maddeler kullanılmaktadır (Demirci, 2016, s. 73).

6 Türkçede kök boya, Boya kökü, Boyacı kökü, Boya pürçü, Boya çili, Kırmızı kök, Kızıl boya, Kızıl kök, Boyalık otu, Boya sarmaşığı, Yumurta boyası, Kızıl boya otu, Çubuk boya, Dilkanatan, Bostan otu (Şarkışla), Boya pürü gibi adlarla anılır (Dölen, 1992, s. 473).

7 20. yüzyılın sonlarına kadar Türkiye'de geleneksel yöntemlerle lacivert boya elde etmek için bir çömleğin içine döğülmüş ve kaynatılmış kök boya suyu koyulur. Ayrıca durulmuş küllü su da katılır. Arpa unundan tutulmuş maya bir keseye konarak içine sallandırılır. Başka bir keseye de ceviz kadar çivit boya konur, bu da çömleğin içine sallandırılır. Çömlek ocak başında hafif ateşli bir yerde 2-3 gün bırakılır. Burada ekşir; içine parmak sokulduğunda beneksiz yüksük tutarsa maya olmuştur. Küpün içine ip batırılır, bir iki saat sonra çıkarılır. Bir çuvala sarılır. Bir saat sonra serilir ve kurutulur. Rengi açık olursa tekrar batırılır. Kurutulan iplikler, kök boyadan hazırlanan suyuna konulur, burada kaynatılır ve ardından yıkanır. (Oğuz, 2004, s. 166).

çivit ile boyama yapan Elvancılar ve baskı desenli kumaş boyamacılığı yapan Basmacılar olmak üzere üç farklı lonca faaliyet göstermekteydi (Duman, 1998, s. 118). Bu loncalar, hem üretim sürecinin teknik bilgi birikimini taşıyan hem de yerel ekonomiyle sıkı bağlar kuran kurumsal yapılarıdır. Dokumacılığın yoğun olarak yapıldığı Tokat'ta 16. yüzyılın ortalarında teşekkül ettiği düşünülen mukâtaalar arasında, doğal olarak boyahaneler de bulunmaktaydı (Faroqhi, 2006, s. 87). Osmanlı döneminde dericilik ve dokumacılık sanayisinde önemli olan bu boyahanelerin mukâtaa sistemi içerisinde önemli bir vergi kalemi olduğu bilinmektedir. Özellikle 17. yüzyılda Kayseri, Konya, Tire ve Tokat gibi ticarî hareketliliğin fazla olduğu yerlerde çok sayıda boyahane bulunmaktaydı. Bunlardan alınan vergilerin de büyük bir yekûn tuttuğu da anlaşılmaktadır (Beşirli, 2005, s.250). Tokat mukâtaaları arasında, “Boyahane-i Tokat ve Tamga-yı Kirpas-ı Surh (Kırmızı Bez) Mukâtaası”nın varlığı bilinmektedir. Eldeki arşiv kayıtlarında H 1186 / M 1772 tarihli Tokat naibi ve Tokat voyvodası olan Seyyid Abdullah Ağa'ya yazılan bir fermana göre, Tokat boyahanesi ve tevâbi mukâtaasının yıllık 11000 kuruş mîrî malı bulunmaktaydı. Yine aynı belgeye göre boyahane, damga ve tevâbi mukâtaası Tokat voyvodasına iltizam⁸ olunmuştu. II. Mahmud döneminde, Tokat boyahanesi ve kırmızı boya mukâtaası malikâne olarak verilmeye devam etmiştir (Beşirli, 2005, s.251).

OSMANLI BOYAHANELERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Mehmet Canatar'ın (1998) “Osmanlı Boyahaneleri Üzerine Bazı Notlar” başlıklı çalışması, Osmanlı coğrafyasındaki boyahane dağılımına dair genel bir çerçeve sunarak bu alanda yapılan ilk çalışmalardan biri olarak göze çarpar. Çalışma, Arapkir, Edirne, İzmit, Musul, Tokat gibi çeşitli kentlerde faaliyet gösteren boyahaneleri listeleyerek, bu üretim merkezlerinin Osmanlı tekstil endüstrisindeki yaygınlığına işaret etmektedir. Özellikle boyahanelerin kullanılan boya türüne göre adlandırıldığına dair tespitleri, terminolojik açıdan dikkat çekicidir. Ancak makale üretim süreçlerine, teknik detaylara ve zanaatkar-devlet-tüccar üçgeninde şekillenen kurumsal yapılara dair herhangi bir çözümleme sunmamaktadır. Arşiv kaynaklarının sınırlı kullanımı ve literatürle kurulan bağın

yüzeysel kalması, çalışmanın kapsamını daraltmaktadır. Bu yönüyle Canatar'ın metni, giriş seviyesinde bir betimleme sunmakla birlikte, konunun tarihsel, ekonomik ve sosyolojik yönlerini ayrıntılı biçimde irdeleyen daha kapsamlı araştırmaların (örneğin Duman 1998; Quataert 1999) gerisinde kalmaktadır. Yine de çalışma, literatürde boyahanelerin arşiv kaynaklarına göre ilk defa ele alınması bağlamında temel bir başvuru noktası olarak değerlendirilebilir.

Mustafa Genç'in (2014) “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kök boya ve Kök boyacılığı” adıyla kaleme aldığı çalışması ise sistematik bir metodolojiye, belirli bir teorik çerçeve ya da analitik modele göre yazılmamakla beraber Osmanlı arşivinde bulunan kök boya hakkındaki belgelerin çokluğuna işaret etmesi açısından önemlidir ancak konu ile ilgili arşiv belgelerinin özetleri verilerek karşılaştırmalı ya da bağlamsal bir analiz yapılmamıştır.

Davuthan Günaydın ve Çiğdem Vatansever tarafından kaleme alınan (2024), “Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri” isimli makale ise Türk Kırmızısı (Edirne Kırmızısı) adıyla bilinen ve Osmanlı dokuma endüstrisinde uluslararası ün kazanmış boyama tekniğinin ekonomik hayata ve çalışma ilişkilerine olan etkisini ayrıntılı bir biçimde ele alan dikkat çekici bir araştırmadır.

Tek bir yöreye ait boyahane incelemesinin yapıldığı Mikail Acıpınar'ın, “Tire Dokuma Endüstrisi ve Damga Mukâtaası (18. Yüzyıl)” isimli çalışma bu bağlamda önemlidir. Bu çalışmada arşiv belgeleri kullanılarak Tire'deki dokuma endüstrisinin özellikle mukâtaa sistemi içindeki durumunu gözler önüne serilmektedir.

Ayşe Uygur tarafından 1987, 1993, 1994 yıllarında kaleme alınan “İndigo ile Boyanmış Pamuklu Mamullerin Aşındırma Baskı Araştırmaları”, “1980-1991 Yılları Arasında Türkiye'de Tekstil Boyarmaddelerinin İmalat, İhracat ve İthalatına Genel Bakış ve Bu Alanda Asya Kökenli Boyarmaddelerin Payı” ve “Doğal Boyamacılığın Günümüzdeki Çevre Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi” adlı çalışmalar 20. yüzyılda Türkiye'de yapılan boyama teknolojisi hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ayrıca Dilek Yüksel (2009) tarafından hazırlanan “Farklı

⁸ Osmanlı'da devlete ait vergi gelirinin özel bir şahsa verilmesini ifade eden bir terimdir (Genç, 2000, s. 154-158).

Özelliklerdeki Tekstil Desenlerinin Günümüzdeki Baskı Stilleri ile Basılması” adlı yüksek lisans tezinde de boyarmaddeler hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı dönemi boyahaneleri hakkında yapılan çalışmalar sınırlı olsa da Tokat’taki boyahaneler hakkında en kapsamlı akademik inceleme Yüksel Duman tarafından 1998 yılında hazırlanan *Notables, Textiles and Coppers in Ottoman Tokat (1750–1840)* başlıklı doktora tezidir. Duman’ın çalışması, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl ortalarına kadar Tokat’ta faaliyet gösteren boyahaneleri, malikâne sistemi bağlamında ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Duman, Tokat merkezdeki boyahanelerin üretim hacmini arşiv belgeleri aracılığıyla analiz etmiş ve bu üretim alanlarında faaliyet gösteren loncalar, zanaatkâr grupları, malikâne sahipleri ve tüccarlar arasındaki ilişkileri sistemli bir şekilde ortaya koymuştur. Duman’ın tespitleri, yalnızca boyahanelerin ekonomik yapısını değil, aynı zamanda bu yapıların toplumsal örgütlenme biçimleriyle olan bağlantılarını da gözler önüne sermektedir. Tokat örneğinde görülen lonca yapılanmaları, devletle zanaatkâr arasında kurulan aracılık ilişkileri ve malikâne sahiplerinin yerel üretim üzerindeki etkisi, bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Tokat ile ilgili arşiv belgelerinin kullanıldığı çalışmalarda ise boyahaneler hakkında satır aralarında bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Mehmet Beşirli’nin (2005) *Tokat (1771-1853)*, Ali Açikel ve Abdurrahman Sağırlı’nın (2005) *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler ile Suraiya Faroqhi’nin (2006) Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı ile Donald Quataert Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* isimli çalışmaları bu açıdan önemlidir.

TOKAT’TA ÜRETİM AĞI: ZANAATKÂRLAR, TÜCCARLAR VE MERKEZ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Osmanlı kent yapısı içinde zanaatkârlar ile devlet temsilcileri arasındaki ilişki, belirli bir hiyerarşi ve kurumsal düzen içerisinde şekillenmiştir. Bu yapı,

özellikle üretim ve ticaretin yoğunlaştığı şehirlerde, yerel yönetim organları ile lonca teşkilatlarının etkileşimleri üzerinden işlemekteydi. Loncalar arasındaki ilişkiler de farklı loncaların pazarlıklar yürüttüğü, vergi ödeme de daha kazançlı bir paylaşıma gitmek ya da daha kazançlı iş bölümü gerçekleştirmek için rekabet ettiği canlı bir alandı. Tokat gibi zanaatkârlık geleneğinin güçlü olduğu merkezlerde, boyahane sektörü de bu idari ve toplumsal yapılanma içinde konumlanmaktaydı. Ancak büyük boyahaneler kent merkezlerinde bulunsalar da köylerde hatta geçici yazlık yerleşimlerde de boyahaneler bulunmaktaydı. Örneğin, 74 numaralı mühimme defterinde bulunan 17 Zilkâde 1004/13 Temmuz 1596 tarihli 133 numaralı hükümde Tosya Kazası’nda bulunan köylülerin zaman zaman kendi boyamalarını yaptıkları, dokumalarını evlerinde ya da ahırlarında boyadıkları bilinmektedir (BOA A. {DVNSMHM 74, 29.12.1005}).

Kentlerde esnaf denetiminin en üst makamı kadıdır. Kadı; yargı, yönetim ve gözetim fonksiyonlarını bir arada yürütür. Onun hemen altında yer alan muhtesip, çarşı-pazar düzeninden sorumlu kişidir. Muhtesip; fiyat kontrolü, ölçü-tartı denetimi, ürün kalitesinin gözetimi gibi görevlerle esnaf faaliyetlerini denetler. Bu yapı içerisinde zanaatkârların kendi örgütlenmeleri de devletle sürekli temas hâlinindedir. Lonca sisteminin yerel yöneticileri arasında en yetkili kişi kethüdadır. Kethüda, devlet nezdinde loncanın temsilcisidir ve meslekî ehliyet, güvenilirlik ve esnaf desteği gibi niteliklere sahip olması gerekir. Kethüdanın altında yer alan yiğitbaşı hem esnaf hem de yöneticilerle ilişki kuran aracı konumundadır. Bu ikilinin kararlarını yönlendiren ve kimi zaman kadının da önüne geçen, mesleki itibara sahip lonca üyeleri ise ehl-i hibre olarak tanımlanır. Ehl-i hibre üyeleri, mesleki ihtilaflarda hakem rolü üstlenirken, aynı zamanda üretim kalitesi ve iş ahlakının denetiminde de etkindirler (Faroqhi, 2011; Akgündüz, 2014; Baer, 1963; Yi, 2018; Boşdurmaz, 2021). Bu çok katmanlı yapı, yalnızca zanaatkârlar arasında değil; aynı zamanda tüccarlar ve malikâne sahipleri gibi ekonomik aktörlerle devlet arasındaki ilişkileri de şekillendirmiştir.

Tokat'ta boyama işi ile uğraşanların oluşturduğu üç lonca ile dokumacılıkla doğrudan ilintili hallaçlar⁹, muytabanlar¹⁰, kazzazânlar¹¹ gibi zanaatkârlar, imâl edilen ürünün alım satımını gerçekleştiren tüccarlarla ticarî ilişki ağını oluşturmaktadır. Tüm bu kişiler kâr oranlarını koruyabilmek, aynı zamanda İstanbul'un talep ettiği vergilerini verebilmek üzere birbirleri ile çıkarlarını koruma üzerine bir denge oluşturmuşlardır. İmparatorluk merkezi de bölgede mukâtaaya verdiği işletmelerin yönetimleri konusunda ya da zanaatkârların bu sektörde içinde kâr oranlarını koruyabilmek adına yaptıkları işlerde son karar mercii olmaktadır. Doğal olarak Tokat'taki boyahanelerin aktörleri karşılıklı bağımlılık ilişkisi kurmaya ve gelir paylaşımını dengelemeye zorlanmıştır. Loncalar hem kendi çıkarlarını korumak hem de üretim sürekliliğini sağlamak amacıyla tüccarlarla iş birliği içinde hareket etmiş; aynı zamanda, devletin tayin ettiği mukâtaa yükümlülüklerini yerine getirme sorumluluğunu da üstlenmişlerdir.

Zanaatkârlar, üretimde kârlarını korumaya çalışırken; tüccarlar, fiyat istikrarı ve ürün kalitesi üzerinden rekabet avantajı elde etmeye çalışmaktaydılar. Bu ilişkiler ağı, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal ve yönetsel bir yapının parçası olarak işlev görmektedir. Malikâne sahipleri de bu denklemde önemli bir rol oynamış; üretimden vergi tahsiline, lonca işleyişinden pazar düzenine kadar birçok süreci doğrudan etkilemiştir.

Tokat örneğinde, zanaatkâr, tüccar ve malikâne sahibi üçgeni, üretim süreçlerini doğrudan belirlemiş; bu üçlü dengenin bozulması ise zamanla sektörde istikrarsızlıklara neden olmuştur. Üretimin devamlılığı, malzeme tedariki, fiyat politikaları ve devletin düzenleyici müdahaleleri gibi unsurların başarıyla koordine edilmesi, boyahanelerin verimli bir şekilde işlemesi açısından kritik bir rol oynamıştır.

Mevcut arşiv belgeleri 17. yüzyılda Tokat'taki boyahaneler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Osmanlı mali

yapısında 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan malikâne sistemi, Tokat'taki boyahane faaliyetlerinin de temel ekonomik çerçevesini oluşturmuştur. Malikâne sisteminde belirli bir vergi geliri, müzayedeye özel bir şahsa uzun süreli işletme hakkı olarak devredilmekteydi. Bu sistem sayesinde hem devlet gelirlerinin sürekliliği sağlanmakta hem de yerel üretim ve ticaret süreçlerinde malikâne sahipleri etkin bir rol oynamaktaydı. 18. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın kök boya ihtiyacının yaklaşık olarak %65'ini karşıladığı bilinmektedir. Bu yüzyılda sadece Kıbrıs'ta Gazimağusa'da 318 dönüm tarım arazisinde kök boya ekimi yapılmaktaydı (Özdemir & Karadağ, 2023, s. 3). Dolayısıyla Tokat Kök Boyahanesi'ne dair belgenin ait olduğu dönemlerde imparatorluk dünya tekstil piyasasında güçlü bir konumda bulunmaktaydı ve Osmanlı coğrafyasında boyahaneler ve kumaş imalatı önemli bir gelir sektörü halindeydi (İnalcık ve Quataert, 2004, s. 331).

Tokat'ta da 18. yüzyılda bu sektörden kâr etmek amacıyla Osmanlı'nın önemli bürokratlarından biri olan Âtîf Mustafa Efendi 1725'te Tokat Boyahane Mukâtaasının ¼ hissesini 4500 kuruşa ve 1725'te ölen bir hissedara ait ¼ hisseyi de 5000 kuruşa satın alarak malikânenin yarı hissesine sahip olmuştur.¹² 1729 yılında Kâbe-i Mescid Mahallesi'nin dörtte birlik bölümüne büyük bir imalâthane kurmuştur (Genç, 2000, s. 125). Âtîf Mustafa Efendi'nin 1741 tarihli Boyahane-i Cedîd Vakfı'nın vakfiyesinde Tokat Boyahanesi ve Tamga-yı Kirpas mukâtaasına sahip olan Âtîf Mustafa'nın uhdesinde bulunan boyahänenin ahşap malzemeden inşa edildiği ve yangın tehlikesi nedeniyle kente gelen tüccarların her akşam mallarını kârgir yerlere taşıdıkları, sabah ise tekrar boyahaneye getirdikleri belirtilmiştir. Bu yüzden de Âtîf Mustafa Efendi yeni kârgir bir bina yaptırmıştır. Buradaki kayda göre bir çivit boyahanesi, bir el boyahanesi, damgahane çivit mahzeni, tüccarların mallarının muhafazası için ayrıca bir mahzen ve on sekiz adet odalı kârgir bir tesis inşa edilmiştir (Açıkel, 2005, s. 260).

⁹ Pamuk veya yünü bu iş için yapılmış bir âletle, tokmak ve yardımı ile kabartan kimse ([Kubbealtı Lugatı](#)).

¹⁰ Kıl dokuyan, dokumak sureti ile kıldan çul, yem torbası vb. eşyalar yapan kimse ([Kubbealtı Lugatı](#)).

¹¹ Ham ipeği işleyen, iplik ve ibrişim durumuna getiren kimse ([Kubbealtı Lugatı](#)).

¹² İltizam sisteminin yeni bir versiyonudur. Hazineye gelir temin eden mukâtaaları vergi tahsilatından önce peşin olarak ödenen ve adına muaccele denen bir bedel karşılığında taliplerine kay-ı hayat ile satışı ile malikâne sistemi oluşmuş oldu. Malikâne sahibi hayatta kaldığı ve dilediği sürece malikânesini tasarruf edebilecekti. Öldükten sonra ise malikâne hazineye geri dönmektedir.

Âtîf Mustafa Efendi'nin faaliyetlerindeki bu genişleme beraberinde tüccarlar ve bağımsız zanaatkârlar arasında, Âtîf Mustafa'nın damga vergisi üzerindeki kontrolü nedeniyle birtakım çekişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu durum zanaatkârların çevre bölgelere göçünü de hızlandırmıştır. Malikâne sahibinin tekerci kuralları ve şartları ile bağlanan zanaatkârlar kentin sınırları içerisinde boyama ve baskı faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Merkezin, boyama işinin büyük ölçüde Tokat'ta yapılabilmesi için Sivas'tan Merzifon ve Vezirköprü'ye kadar uzanan oldukça geniş bir bölge içinde boyahane açılmasını yasaklayan ya da sınırlandıran çok sayıda emir bulunmaktadır. Örneğin Amasya'da 1726'da kırmızı boya yapmak üzere kurulan bir boyahane için kapatma emri verilmiştir. Aynı şekilde 1747'de Merzifon, Köprü ve Niksar'da kurulan boyahaneler için de benzer emirler bulunmaktadır. 1700-1720 yılları arasında dikkate değer bir tekstil endüstrisine sahip Tokat çevresindeki kırsal yerleşimler de kent merkezindeki boyahanelerle rekabet edecek düzeydedir (Genç, 2000, s. 276). İzmir'den gelen kök boya ve Kayseri'den gelen cehri¹³ ile beslenen Tokat'ta, Hindistan'dan ithal edilen yüksek miktarlarda kaliteli çivit kullanılmaktaydı (Duman, 1998, s. 125-126). Fakat ilerleyen süreçte çivit fiyatlarındaki yükselmeler ürün maliyetini yükseltmiştir. Piyasa ile başa çıkmaya çalışan zanaatkârlar maliyet düşürmek adına çivit kullanmadan ya da çivit yerine kullanabilecekleri malzemelerle boyama işlemini gerçekleştirmeye başlamış, doğal olarak ürün kalitesi de düşmüştür. Çivit fiyatlarındaki bu durum boyacıları maliyeti düşürmeye itmiş, bunun bir sonucu olarak kalitesi düşen ürünler tüccarlardan tarafından alınmamıştır. Arşiv belgeleri arasında 3 Zilhicce 1144 (28 Mayıs 1732) tarihli belge bu durumu gösteren önemli bir belgedir. Belgede Tokat Boyahanesi mülhakâtından Elvancı olarak bilinen Boyacı Esnafı şeyhi Molla Hasan'ın hileli iş yaptığı tespit edilmiştir. Sahte boya, sahte şap yaparak bunları da mevcut değerlerinin altında esnafa satmaktadır. Mutasarrıfın verdiği dilekçe üzerine esnafın şeyhlerini değiştirmeleri için bir karar çıkmıştır (BOA.

C.IKTS.3/109). Öte yandan yine aynı tarihli belgede boyahanede gerçekleştirilen işlemlerin ipuçlarını içeren bir kayıt bulunmaktadır. Bu belgeye göre kavâid-i kadimeden¹⁴ olmak üzere boya küpleri mum yağı ile kaplanmakta ardından da çivit bu küplere koyulmaktadır fakat bazı boyacıların olması gereken yağ yerine başka bir yağ kullandıkları ve bu yüzden de çivit kalitesinin düştüğü belirtilmektedir (BOA. C.IKTS. 3/109). 10 Ağustos 1757 tarihli belgede Köprü kasabasında özellikle Kırım, Rum ve Musul taraflarında gelen tüccarların vergiden kaçınmak için mallarını Köprü'ye getirdikleri böylelikle vergi ödemedikleri, bu durumun da Tokat boyahanesini âtıl duruma düşürdüğü anlatılmaktadır. Söz konusu belgeye göre kasabada kalp boya da kullanılmaktadır (C. İKTS.00043.2139.001; BOA-C.İKTS.38.1853.1.1). Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla çivite yatırılan kumaş ya da iplikler daha sonra istenilen renkteki boyalara batırılmaktadır. Eğer çivite batırma işlemi atlanırsa ya da çivit yerine başka bir madde kullanılırsa kumaşın kalitesinde gözle görülür bir düşüş meydana gelmektedir. Sonuç olarak, yüzlerce yıldır değişmeyen reçeteler ve geleneksel üretim metotları ile yapılan boyama işlemlerinde reçetenin dışına çıkıldığı ya da malzeme kullanımındaki en ufak hata boyanın kalitesi düşmektedir.

Malikâne sisteminin bu genişleyici yapısı, beraberinde bazı çatışmaları da getirmiştir. Âtîf Mustafa Efendi'nin damga vergisi üzerindeki kontrolü ve tekerci tutumu, tüccarlar ve bağımsız zanaatkârlar arasında huzursuzluğa neden olmuş, bu da zanaatkârların çevre kentlere göç etmesine yol açmıştır. Sivas'tan Merzifon'a ve Vezirköprü'ye kadar olan bölgede boyahane açılmasını sınırlayan merkezî emirler, Tokat'a özgü üretim tekeli koruma çabasının bir yansımasıdır. Örneğin, 1726'da Amasya'da açılan bir kırmızı boyahanesi için doğrudan kapatma emri verilmiş; benzer şekilde 1747'de Merzifon, Niksar ve Köprü'de açılan tesislere de müdahale edilmiştir (Genç, 2000, s. 276). Âtîf Mustafa Efendi'nin yatırımları ve bu yatırımlar etrafında şekillenen üretim ve kontrol mekanizmaları,

13 Rhamnus petiolaris Boiss bitkisinin yeşilken toplanıp kurutulan meyveleridir. Anadolu'da 20'den fazla Rhamnus türü bulunmaktadır. Cehri, 1000-3000 metre yükseklikteki taşlı ve eğimli arazide yetişen ve boyu üç metreye ulaşan bir ağaççıktır. Cehrinin Anadolu'daki geçmişi çok eskiye dayanır, cehrinin yetiştiği alanlar genellikle halıcılık ve dokumacılığın yoğun olarak yapıldığı yerlerdir. Cehri'nin başlıca üretim merkezleri Kayseri, Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin kentleriydi. (Dölen, 1992, s. 480)

14 Belgede geçen "kavâid-i kadime" terimi Osmanlı döneminde sıklıkla kullanılan bir tamlamadır. Eski kurallar anlamına gelen bu tamlama "kavâid" ve "kadim" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kelimelerin anlamları ve kullanım biçimleri için bk (Bakır, 2001, s. 205-210; İnalçık, 2021, s. 324-327).

Tokat'taki boyahane sisteminin sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyo-politik dinamiklerle de iç içe geçmiş yapısını gözler önüne sermektedir.

Tokatlı imalâtçılar, sanayi devriminin kendi imalâtlarında neden olduğu negatif etkiyi, kumaşı ya da ipliği ithâl ederek bir şekilde dengelemiş ancak bu ürünlere kendi ustalıklarını işleyerek bir süre daha pazarda kalmayı garanti altına almışlardır. Basmacılar, 1907 civarında Manchester'dan yılda 4,3 milyon kuruşluk kumaş ithâl etmiş, bu kumaşları aracıları işe karıştırmadan aile işletmeleri sayesinde Tokat'a göndermişlerdir. Tokat'ta ayrıca 600 tezgâhta yılda 2,7 milyon kuruşluk manusa kumaşı dokunmuştur.¹⁵ Bu dokumacılar, Almanya ve İsviçre'den gelen rengi kolay solmayan kırmızı iplikler dışında genellikle İngiliz iplikleri kullanmış ve bunları üretim noktalarında boyamışlardır (Quataert, 1999, s. 112).

BOYAHANELERİN İŞLETİLMESİNDEKİ SORUNLAR VE DENETİM MEKANİZMALARI

Tokat boyahaneleri, üretim süreçlerinde büyük ölçüde dış kaynaklara bağımlıydı. Özellikle yüksek kaliteli boyarmaddelerin temini hem üretimin sürekliliği hem de ürün kalitesi açısından kritik öneme sahipti. Tokat'ta kullanılan başlıca hammaddeler arasında İzmir'den temin edilen kök boya, Kayseri'den gelen cehri ve Hindistan'dan ithal edilen yüksek nitelikli çivit öne çıkmaktaydı (Duman, 1998, s. 125–126). Bu hammaddelerden özellikle çivit, Tokat'taki boyahane faaliyetlerinin merkezinde yer alıyordu. Ancak çivit temininde yaşanan dalgalanmalar, üretim kapasitesini ve kaliteyi doğrudan etkilemiştir. 1552–53 tarihli kayıtlara göre yaklaşık 7 kg düşük kaliteli çivit 360 akçeye, üstün nitelikli olan ise 540 akçeye satılmaktaydı (Canatar, 1998, s. 97). 18. yüzyılın ortalarında Tokat Boyahanesinde yılda ortalama 7.500–11.500 kg arasında çivit kullanıldığı, bu miktar için yıllık 30.000 kuruş harcandığı belgelerle sabittir (Genç, 2000, s. 280). Ancak 1757 yılı itibarıyla çivit fiyatları dramatik biçimde artmış; dokuz aylık bir sürede fiyatların 54 katına kadar yükseldiği görülmüştür. Bu süreçte Tokat boyahanesinde çivit için yapılan harcama yalnızca 5.700 kuruş ile sınırlı kalmış; bu da üretimde ciddi bir daralma yaşandığını göstermektedir. Hammaddede

yaşanan bu kriz, zanaatkârları daha ucuz ancak kalitesiz alternatif malzemeler kullanmaya yöneltmiş, bu durum da ürün kalitesinde gözle görülür bir düşüşe neden olmuştur. Arşiv belgelerine göre, çivite yatırılan iplik ya da kumaşlar, bu işlemten sonra farklı boyalara batırılarak renklendirilmekteydi. Ancak bu aşamanın atlanması ya da düşük kaliteli malzeme kullanılması hâlinde kumaşın dayanıklılığı ve rengi ciddi oranda bozulmaktaydı. 3 Zilhicce 1144 (28 Mayıs 1732) tarihli bir belgede, Tokat Boyahanesinde görevli Elvancı loncası şeyhi Molla Hasan'ın sahte boya ve şap kullanarak esnafa düşük kalite mal satması belgelenmiştir. Bu nedenle görevden alınması talep edilmiş ve yerine yeni bir şeyh tayini yapılmıştır (BOA. C.IKTS. 3/109). Aynı belgede, boyama sürecinde kullanılan çivit küplerinin mum yağı ile kaplanması gerektiği belirtilmiş; ancak bazı zanaatkârların maliyeti düşürmek adına daha ucuz ve nitelsiz yağlar kullandığı tespit edilmiştir. Bu tür uygulamalar çivitin kimyasal yapısını bozmakta, dolayısıyla nihai ürünün kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu örnekler, malzeme tedarik zincirinde yaşanan kırılmaların yalnızca üretim hacmini değil, aynı zamanda esnaf içi güven ilişkilerini ve tüketici beklentilerini de sarstığını göstermektedir.

Üretimdeki bu tür sapmalar, yalnızca bireysel zanaatkârların etik ihlalleri değil, aynı zamanda denetim mekanizmalarının zayıflığını da ortaya koymaktadır. Boyahane denetiminde lonca yöneticileri kadar, kadı, muhtesip, yiğitbaşı ve ehl-i hibre gibi görevliler de rol oynamaktaydı. Ancak arka arkaya gelen şikâyetler ve sahtekârlık olayları, bu yapıların zaman zaman yetersiz kaldığını göstermektedir. Nitekim Tokat şer'iyye sicillerinin 18 numaralı defterinde (1813–1814), bazı boyacıların hileli üretim yaptıkları gerekçesiyle sert biçimde uyarıldıkları ve bu durumun daha önce de emredilmesine rağmen önlenemediği belirtilmektedir (Şeyhoğlu, 2017, s. 86).

1808 yılına ait başka bir belgede ise, Tokat'taki üretimden elde edilen vergi gelirlerinin düşmemesi amacıyla basmahânedede yapılan ürünlerin damgalanarak kontrol altına alınması ve damga vergisinin tahsil edilmesine dair emir verilmiştir (Yücekaya, 2011, s. 222). Bu kayıtlar, devletin

¹⁵ Özellikle Arapkir'de yün ve pamuk ipliklerle tezgâhta dokunan yollu ve nakışlı bir nevî kumaştır. (Akpınarlı & Çatalkaya Gök, 2016, s. 1123–1144). Türkiye'de Halk Ağızları Derleme Sözlüğünde "manusa", basmadan daha kalın, çizgili dokuma bez olarak tanımlanmaktadır ([Türk Dil Kurumu Sözlükleri](#)).

hem üretim kalitesini hem de vergi tahsilatını güvence altına almak için farklı denetim yollarına başvurduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Tokat'taki boyahane sisteminde kalite sorunları yalnızca teknik değil, aynı zamanda kurumsal bir mesele hâline gelmiş; bu da lonca düzeninin sürdürülebilirliğini tehdit eden başlıca etkenlerden biri olmuştur.

BOYAHANELERİN GERİLEMESİ VE MALİKÂNE KRİZİ

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Tokat'taki boyahane sisteminde hem üretim hem de örgütlenme açısından ciddi bir çözülme süreci yaşanmıştır. Bu dönemde ekonomik sıkıntılar, hammadde yaşanan darboğazlar ve malikâne sisteminin içsel sorunları, Tokat boyahanelerinin zayıflamasına neden olmuştur.

Âtîf Mustafa Efendi'nin 1747'de ölümünün ardından, işletmenin idaresi oğulları Ömer Vahid ve Mehmet Emin tarafından devralınmış; ancak bu yeni dönemde zanaatkârlarla yaşanan gerilimler artmıştır. Malikâne sahiplerinin kâr oranlarını koruma çabası, zanaatkârlara uygulanan baskıyı artırmış, bu da boyahane sisteminden dışlanma hissi yaratarak birçok ustanın Tokat'ı terk etmesine neden olmuştur. Elvancı esnafının sayısı 36'dan 6'ya kadar düşmüş, kalanlar ise üretimi sürdürebilmek için çevre kentlere göç etmiştir. Örneğin, Artin ve Mardros Vezirköprü'ye, İstefan ve Bagos ise Merzifon'a yerleşerek kendi boyahanelerini kurmuşlardır (Duman, 1998, s. 130).

1760'lı yıllara gelindiğinde sektörde yaşanan mali baskılar, tekâlif-i şakka gibi ağır vergiler nedeniyle daha da artmış; zanaatkârların büyük kısmı faaliyetlerini durdurmak ya da başka merkezlere taşımak zorunda kalmıştır. Bu süreçte Tokat, her ne kadar İstanbul ve kuzeybatı Anadolu'daki tüccarlar için önemli bir pazar olmayı sürdürmüştü de malikâne yönetiminin zayıflaması ve kâr oranlarının korunamaması sistemin sürdürülebilirliğini tehdit etmiştir.

Atıfzâde Mehmet Emin, işletmeyi ayakta tutamayınca malikânedeki hissesini satışa çıkarmış; ancak alıcı bulamayınca boyahane ve tekstil ürünlerinden vergi

toplama işi, bir tefeci olan Çalıkoglu Bogos'a kiraya verilmiştir. Bu durum, artık hem üretim hem de gelir yapısının çözüldüğünün açık bir göstergesi olmuş ve tesisin iflasıyla sonuçlanmıştır (Duman, 1998, s. 137–139).

Bu krize müdahale etmek üzere Osmanlı merkezi, Tokat'ta yerel güç sahibi olan Katıroğlu Abdullah'ı 1779 yılına kadar boyahane ve vergi tahsilatıyla görevlendirmiştir. Ancak bu dönem de uzun soluklu bir toparlanma yaratamamıştır. Nitekim 1813–1814 tarihli Tokat şer'iyye sicillerinde, hâlâ hileli üretim yapan zanaatkârların uyarıldığı ve daha önce verilen emirlerin sonuç vermediği belirtilmektedir. Sicil kayıtlarında, gerekirse boyahane eminlerinin ve yiğitbaşlarının da görevden alınmasının zorunlu olabileceği vurgulanmaktadır (Şeyhoğlu, 2017, s. 86).

18.yüzyılın sonlarında yaşanan ekonomik daralma ve örgütsel çözülmeye rağmen, Tokat tekstil sektörü 19. yüzyılın başlarında belli ölçüde canlılığını korumayı başarmıştır.¹⁶ Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı yapısal dönüşümler Osmanlı coğrafyasını da derinden etkilerken, Tokatlı üreticiler bu yeni düzende varlıklarını sürdürebilmek için esnek stratejiler geliştirmiştir. Donald Quataert'in aktardığına göre, 20. yüzyılın başında Tokat yöresinde faaliyet gösteren yaklaşık 150 boyahane ve basmahânede toplam 1800 işçi çalışmakta, her bir işletmede ortalama 12 kişi istihdam edilmektedir (Quataert, 1999, s. 57).

Bu dönem Tokat için bir anlamda “melezleşmiş üretim modeli” anlamına gelmektedir. Yerli bilgi birikimi ile ithal hammaddenin birleştiği bu üretim yapısı, Tokatlı zanaatkârların hem piyasada tutunmalarını hem de geleneksel tekniklerini sürdürmelerini sağlamıştır. Ancak bu adaptasyon da sınırlı bir direnişin parçasıydı; çünkü giderek merkezîleşen kapitalist üretim sistemi karşısında yerel atölyelerin uzun vadeli dayanıklılığı sınırlıydı. Nitekim, 19. yüzyıl boyunca Tokat tekstil sanayisi, bir yandan geleneksel üretim yapısını korumaya çalışırken, diğer yandan küresel piyasa koşullarına entegre olma çabası içinde şekillenmiştir. Bu dönüşüm süreci, Tokat'ın boyahanelerini yalnızca yerel değil, küresel dinamiklerle ilişkili bir üretim mekânı olarak değerlendirmeyi mümkün

¹⁶ Rumeli, Anadolu'da orta ve aşağı tabakanın ihtiyaç duyduğu kaba ve ucuz yünlü dokuma ihtiyacı 1771 tarihli Samsun ve çevre iskeleleri gümrük defterine göre Vezirköprü, Amasya ve Tokat mamulü pamuk ve astarlar Varna ve Burgaz limanlarına aktarılmaktaydı (Akgün, 2016, s. 20-30).

kılmaktadır. Sonuç olarak, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Tokat boyahaneleri üretimden yönetime kadar birçok cephede çözülme yaşamış, merkezî müdahalelere rağmen bu gerilemeyi durdurmak mümkün olmamıştır. Malikâne sisteminin kâr odaklı doğası, uzun vadeli üretim ve esnaf düzeniyle çelişmiş; sistem hem ekonomik hem de yapısal olarak sürdürülemez hâle gelmiştir.

TOKAT KÖK BOYAHANESİ: 1772 TARİHLİ BELGENİN ANALİZİ

Osmanlı boyahanelerinde renk üretimi yalnızca teknik bilgiye değil, aynı zamanda sezgiye, deneyime ve ustalığa dayalı bir zanaat pratiği olarak öne çıkmaktaydı. Özellikle Türk Kırmızısı olarak bilinen özel tonun elde edilmesi, Avrupalılar için uzun yıllar boyunca çözülmesi güç bir sır olmuş, bu rengi üreten Osmanlı ustaları, ölçümlerini göz kararıyla yapmalarına rağmen olağanüstü sonuçlar almışlardır. Bu nedenle de Türk Kırmızısını üretmek Avrupalılar için daima büyük bir merak ve çaba konusu olmuştur. 1754'te, bu sırrı çözmek üzere Osmanlı'ya gelen Claude Flachat, dönüşte yanında iki Türk boya ustasını Fransa'ya götürmüştür (Şahin, 2024, s. 48-49). Sadece

Türk Kırmızısı olarak adlandırılan renk değil aynı zamanda mavi renkli kumaşların da nasıl boyandığı konusunda oldukça meraklı olan Avrupalılar 1538 yılında Sir William Harborne, Levant Kumpanyası'nın bir temsilcisi olarak İstanbul'a yaptığı yolculuk sırasında, Kraliçe I. Elizabeth'in elçisi sıfatıyla Osmanlı'daki tüm kumaş türlerini ve kumaş üretimini incelemesi, ayrıca kumaşların maviye boyanmasında kullanılan çivit otunun tohumlarını ve boyanın nasıl hazırlandığını araştırması yönünde bizzat kraliçe tarafından görevlendirilmiştir (Şahin, 2024, s. 16). Tokat Kök Boyahanesi ile ilgili belge de boyahanelerin durumlarının yukarıda da anlatıldığı gibi pek de iyiye gitmediği bir sırada düzenlenmiştir. 1 numaralı Tokat şeriiye sicilinde bulunan 29 Zilhicce 1185 tarihli [3 Nisan 1772] Kök Boyahane Defteri olarak adlandırılan kısımda Keşişoğlu Avanis ve Ağasap isimli kişiler boyahane-i kebûd (mavi boyahanesi) ile damgayı surh kirpas (kırmızı bez damgası) mukâtaasının sahibi olan Abdullah Ağa'nın -olasılıkla Katıroğlu Abdullah olmalıdır- talebi ile kök boyahanesinde mevcut olan eşyaların listesini ve tahmini değerlerini yapmışlardır. Belgede, Keşişoğlu Avanis ve Ağasap tarafından düzenlenen tespit listesinde şu malzemeler yer almaktadır (Tablo 1-2):

Tablo 1. Tokat Kök Boyahanesi Envanteri (1772)

Malzeme / Eşya	Miktar	Ağırlık / Ölçü	Açıklama
Büyük çivit küpü	68 adet	-	“Cedîd ve kebîr”
Küçük çivit küpü	5 adet	-	“Cedîd ve sağır”
Küp örtüsü (keçe)	23 adet	-	Küplerin üstünü kapatmak için
Taş (çivit ezme)	4 adet	-	Büyük taşlar
Kireç	-	78 batman (1.794 kg)	Boyama işleminde kullanılır
Kireç taşı (keraker taşı)	-	38 batman (874 kg)	Teknik işlem maddesi
Pekmez	-	80 batman (1.840 kg)	Boyanın sabitlenmesi için
Çengâr (yeşil boya)	-	10 dirhem (0.032 kg)	Renk tonu için
Pişirilmiş çivit	-	15 batman (345 kg)	Büyük bir küpte
Ham çivit	-	4 batman + 4 kıyye 50 dirhem (≈ 97.16 kg)	Boya hammaddesi
Kömür	-	Belirtilmemiş	Yakıt
Bakır eşyalar	-	78 kıyye (99.84 kg)	Büyük kazanlar olmalı
Kahve ibriği	3 adet	-	Gündelik kullanım
Tepsi	1 adet	-	-
Cezve	1 adet	-	-
Demir kantar, terazi, ağırlıklar	1 takım	-	Tartı aletleri
Yastık	6 adet	-	Çalışanlar için
Minder	3 adet	-	-
Hasır	1 adet	-	-
Seccade	1 adet	-	Çalışanların ibadeti için
Dolama peşkiri	1 adet	-	-
Sandık	2 adet	-	Eşya muhafazası
Kilit	2 adet	-	Sandıklar için

Tablo 2. Tokat Kök Boyahanesi Envanteri (1772)¹⁷

Kök boyahane defteridir;

İşbu bin yüz seksen beş senesi Muharrem’i ibtidâsından Zilhiccesi gâyetine değin medîne-i Tokat’ta vâki‘ boyahane-i kebûd ve damga-yı sürh kirpas mukâta‘ası ber-vech-i emânet uhdesinde olan Abdullah Ağa talebiyle boyahane-i mezkûrede mevcûd olan çivid ve âlât-ı lâzıme ve sâir eşyâ kıymetleri vukûf-ı tâmmı olan Keşişoğlu Avanis ve Ağasap nâm zimmîlerin tahmîn ve takvîmleriyle tahrîr olunan defter-i müfredatıdır ki a‘yân ve esmân-ı misilleriyle zikr olunur.

Hurrire fî selh-i Zilhicce li-sene hamse ve semânîn ve mi’ete ve elf [29 Zilhicce 1185 / 3 Nisan 1772]

Cedîd ve kebîr çivid küpü 68 adet, fî 50 340 kuruş	Cedîd ve sağîr çivid küpü 5 adet, fî 2 10 kuruş	Küp örtüsü cedîd keçe 23 adet 23 kuruş		
Çivid sahk olunacak taş kebîr 4 adet Fî 10 40 kuruş	Kireç 78 batman 6,5 kuruş	Kerâker taşı 38 batman 64 kuruş	Pekmez 80 batman 80 kuruş	Çengâr 10 dirhem 1 kuruş
Cedîd kebîr küp mevcûd ve matbûh çivid 15 batman, fî 88 1320 kuruş	Ham çivid 4 batman, 4 kıyye, 50 dirhem Fî 82 384 guruş, 15 para			Kömür 10 kuruş
Evâni-i nühâsiye 78 kıyye 25 kuruş	Kahve ibriği 3 adet ve tepsi 1 adet ve cezbe 1 adet 4,5 kuruş			Demir kantar ve terazu ve kıyyeler 10 kuruş
Yasdık 6 adet Ve minder 3 adet Ve hasır 1 adet Ve seccâde 1 adet Ve dolama peşkiri 1 adet 20 kuruş	Sandık 2 adet Ve kilid 2 adet 4,5 kuruş			Yekün 2.342 kuruş 15 para Yalnız iki bin üç yüz kırk iki kuruş ma'a on beş paradır.

17 Belge içeriğinde bulunan orijinal tablonun latinize edilmiş biçimidir.

Bu kayıt, Tokat’taki boyahanelerin yalnızca üretim merkezleri değil, aynı zamanda zanaatkâr yaşamının sürdüğü mekânlar olduğunu da göstermektedir. Günlük kullanım eşyalarının varlığı, boyahanelerin aynı zamanda sosyal ve meslekî etkileşim alanları olarak işlev gördüğüne işaret eder.

Belgede boyahanenin nerede olduğu bilgisi verilmemekle beraber boyama işleminde yüksek miktarlarda suyun kullanılmasına ihtiyaç duyulması nedeniyle kök boyahanesinin, üretim ve ticari merkez olarak kullanılan Sulu Sokak’taki hanlardan biri olması muhtemeldir. Defterde doğrudan boyama işlemi ile ilişkilendirilecek çivit, kireç taşı, çengâr ve pekmez gibi maddeler bulunmaktadır. Pekmez, doğal boyama sürecinde boyanın

kalitesini ve sabitleme kuvvetini artırmak için kimyasal bağ güçlendiricisi olarak kullanılmıştır. Kireç ve çivit ise mavi renk elde etmede kullanılan birincil derecede önemli maddelerdir. Az miktarda bulunan çengâr¹⁸ ise renk tonu için kullanılmış olmalıdır. Ancak Türk boyahanelerinde kullanılan yöntemlerin bir sır gibi saklanması nedeniyle bu boyahane ne tür bir reçetenin kullanıldığını tespit etmek güçtür. Aynı zamanda belgede geçen “boyahane-i kebûd” ifadesi Tokat’ta mavi boyayla çalışan farklı bir boyahanenin varlığına işaret etmektedir.

Belgede yer alan diğer eşyalar ise boyahane çalışanların gündelik hayatı ile ilgilidir. Kahve pişirmek için gerekli olan cezve, tepsi ve kahve ibriği gibi eşyaların boyahane bulundurmaları da son derece doğaldır. Kilitleri olan iki

18 Çengâr kelimesi, Meninski sözlüğünde latince “vitriolum” ve “rubigo” kelimeleriyle karşılanmıştır. Vitriolum, Ortaçağ Latincesinde özellikle demir sülfat başta olmak üzere çeşitli sülfat tuzlarını ifade eden teknik bir terimdir; simya ve zanaat metinlerinde bu madde çözüldürücü, aşındırıcı ve renk dönüştürücü özelliği nedeniyle sıkça kullanılır; Türkçede kezzap taşı olarak da bilinir. Rubigo ise Latince kaynaklarda temel olarak “pas, metal yüzeyindeki oksitlenme” anlamına gelir ve metallerin bozulma, kararma veya korozyona uğrama hâlini tanımlar; bazı teknik metinlerde demirin kırmızımsı oksit tabakasını doğrudan bu kelime karşılar (Meninski, 2000, s. 1663). Ayrıca bu kelime Lügât-i Nâcî’de, bakır pası, göz taşı karşılıkları ile verilmiştir (Muallim Nâcî, 2021, s. 317).

sandık da muhtemelen değerli eşyaların saklanması için kullanılmaktaydı. Demir kantar, terazi ve ağırlıklar böyle bir imalathanede olması gereken eşyalar arasındadır. Boya elde etmek için kullanılacak maddelerin ya da boyanmak üzere getirilen ipliklerin/dokumaların tartılması amacıyla kullanılıyor olmalıdır.

Belgede çivit küplerinin sayısı verilmiştir, ancak çivit küplerinin yağlanması için kullanılan madde hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan belgede adı geçen bakır eşyaların ise türü yazılmadan sadece ağırlıkları verilmiştir. 78 kıyye yani 99,84 kilogram ağırlığında olan bu bakır eşyaların gündelik kullanım için olmadığı anlaşılmaktadır. Türü belirtilmese de bunlar muhtemelen boyama işleminde kullanılan büyük bakır kazanlardır.

Boyahanede çalışanların kullandıkları eşyalar ise yastık, minder ve hasır olarak belirtilmiştir. O dönemlerde günümüzde olduğu gibi masa ya da sandalyelerin kullanılmadığı düşünüldüğünde bu eşyaların çalışanlar tarafından sadece oturmak, belki de boyama işleminde verilen aralarda dinlenmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Seccadenin de bu eşyalar arasında olması çalışanların muhtemelen Müslüman olduğunu göstermektedir.

Geleneksel boyahanelerin planları, mekân düzenleri ve mimari özelliklerine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca bu işletmelerin ortak bir mimari program dahilinde kendilerine has belirleyici özelliklerle inşa edilip edilmedikleri de bilinmemektedir. Dolayısıyla diğer yapı türleri gibi standart bir boyahane mimarisinden bahsetmek bu noktada mümkün değildir. Fakat bu yapılar genellikle su kenarlarına kurulmak durumunda olduklarından lokasyon açısından zorunlu bir ortak özelliğe sahiptirler (Acıgınar ve Çanlı, 2017). Tokat özelinde boyahanelerin mimari özellikleri hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür. 16. yüzyıla ait 968/1560 tarihli bir sicil kaydında Bursa’da Tere ismi verilen bir yerde boyahane binası inşa edileceği, bu boyahanenin de iki üniteden meydana geleceği belirtilmiştir. Boyahanenin büyük oranda ahşaptan yapılacağı ve ihtiyaç duyulan kereste için de 12 bin akçe gerektiği kaydedilmiştir. Ankara boyahanesi ile ilgili bir belgede boyahanenin tek bir binadan ibaret olduğu ve burada çalışan boyacı ustalarının her birinin kendine ait kazan ve araçlarının olduğundan söz edilmektedir (Koç,

2003, s. 139). Tokat’ta ise daha önce de bahsedildiği gibi Âtîf Mustafa Efendi’nin 1741 tarihli Boyahane-i Cedid Vakfı’nın vakfiyesinde boyahanenin ahşaptan yapıldığı bilgisi verilmekteyse de yangın tehlikesiyle yeni kârgir boyahane binalarının inşa edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu konu kapsamında bir dönem Tokat’ta hanların da boyahane olarak işletildiği bilinmekte fakat bu ticaret yapılarının tamamının mı yoksa bir bölümünün mü boyahaneye çevrildiği noktasında netlik yoktur (Şekil 2). Buradan hareketle boyahanelerin işleyişi de göz önüne alınarak ahşap yapıların yerine inşa edilen kârgir boyahanelerin mimari özellikleri hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür. Boyahanelerde kullanılan materyaller de bu noktada ipucu sağlamaktadır. Öncelikle malzemenin boyanabilmesi için kullanılan büyük kazanlar için oldukça geniş bir mekâna ihtiyaç duyulmaktadır (Şekil 3). Ayrıca boyama işleminden sonra malzemenin kurutulması için de ayrı bir avlu alanı olması gerekmektedir. Malzemelerin işlem öncesinde depolanması da ayrı bir kullanım alanına ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bunlar göz önüne alındığında yeni inşa edilen boyahane yapılarının plan ve mekân düzenlerinin hanlara benzediğini söylemek yanlış olmaz. Öyle ki Âtîf Mustafa Efendi’nin de yeni yaptırdığı boyahanede 18 adet oda bulunmaktadır.

Bu bağlamda boyahane yapılarında şu mimari gereklilikler öne çıkmaktadır:

- Geniş kazanlar için uygun hacimli iç mekânlar,
- Boyanmış malzemelerin kurutulması için avlu ya da açık alan,
- Hammaddelerin depolanması için ayrı depo alanları.

Şekil 2: Tokat Yazmacılar Hanı’nın 1980 ve 2020 Yıllarında Çekilmiş Fotoğrafları (Hasan Erdem Arşivi)

Şekil 3. 20. Yüzyılın Başında Tokat'taki Bir Boyahane'de Çekilmiş Fotoğraf (Hasan Erdem Arşivi)

Dolayısıyla Tokat'ta 18. yüzyıl ortasından itibaren inşa edilen kârgir boyahaneler hem teknik hem mekânsal olarak yarı-endüstriyel üretime uygun kompleksler hâline gelmiş, aynı zamanda zanaatkâr yaşamını da bünyesinde barındıran çok işlevli yapılar olmuştur. Fakat Tokat'ta Yazmacılar Hanı gibi boyahane olarak kullanılan diğer yapı türleri dışında orijinal boyahane işleviyle tasarlanarak inşa edilen yapılardan herhangi biri günümüze ulaşamamıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, 18. yüzyıl Osmanlı tekstil üretiminin önemli merkezlerinden biri olan Tokat'taki Kök Boyahanesi, 1772 tarihli özgün bir şer'iyeye sicili kaydı üzerinden ele alarak, dönemin üretim araçları, malzeme çeşitliliği ve iş süreçlerine dair önemli veriler sunmuştur. İncelenen belge, yalnızca bir envanter kaydı olmaktan öte, Osmanlı zanaatkârlığında üretim mekânına dair önemli ipuçları vermektedir. Elde edilen arşiv kayıtları sayesinde Tokat boyahanelerinde sürdürülen üretim süreçleri ve nitelikli boyarmaddelerin kontrollü biçimde kullanıldığı, teknik uzmanlık ve deneyime dayalı bir zanaatkârlık pratiği anlaşılabilmektedir. Ek olarak bu teknik bilgi birikiminin sözlü gelenekle, usta-çırak ilişkisi içerisinde aktarılması ve formüllerin sır gibi korunması, bilgiye erişimin sınırlı ve kurumsal yapı tarafından denetlenen bir rejim altında

işlediğini göstermektedir. Boyahanelerin yalnızca üretim merkezleri değil, aynı zamanda lonca sistemi çerçevesinde örgütlü yapılar olarak zanaatkâr, tüccar ve malikâne sahipleriyle çok katmanlı ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Bu etkileşim ağı, üretim kalitesinin ve ekonomik dengenin sürdürülebilirliği açısından belirleyici olmuş; malikâne sisteminin 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmasıyla birlikte üretim üzerindeki piyasa baskısı artmış, bu da zanaatkârların göçü, kalite kaybı ve yapısal çözülme gibi sonuçlar doğurmuştur. Aynı dönemde Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi, Osmanlı yerel üretim merkezlerini dışsal baskılarla yeniden şekillendirmiş; Tokat örneğinde olduğu gibi, geleneksel üretim yapılarını küresel ekonomik dönüşüm karşısında kırılgan hâle getirmiştir. Tokat boyahanelerine ait arşiv belgeleri, yalnızca üretim süreçlerini değil, aynı zamanda kalite kontrol, denetim mekanizmaları ve yerel yönetim pratiklerini de görünür kılmaktadır. Sahte boya kullanımı, düşük kaliteli malzeme tedariği ve bu sorunlara karşı alınan hukuki/idari önlemler, Osmanlı üretim kültürünün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda normatif ve kurumsal bir zemine dayandığını ortaya koymaktadır.

Mimari açıdan değerlendirildiğinde Tokat Kök Boyahanesi, suya erişim zorunluluğu, yangın riski, hammadde depolama ihtiyacı, büyük kazan ve çivit küplerinin yerleştirileceği geniş hacimler ile boyanmış malzemenin kurutulmasına imkân veren açık/yarı açık alan gereksinimi doğrultusunda biçimlenmiş işlevsel bir üretim yapısı olarak düşünülmelidir. Ahşap boyahanelerden kârgir yapılara geçiş, yalnızca malzeme tercihindeki bir değişimi değil; aynı zamanda üretim güvenliği, dayanıklılık ve mekânsal örgütlenme bakımından daha kontrollü bir mimari düzene yönelişi de göstermektedir. Bu çerçevede Tokat boyahaneleri, han plan şemasını hatırlatan oda, depo, avlu ve geniş çalışma hacimleriyle, Osmanlı kentinde zanaat üretimi ile mimari mekân arasındaki ilişkinin izlenebildiği yarı-endüstriyel yapılar olarak değerlendirilebilir.

ARŞİV KAYNAKLARI

- BOA A. {DVNSMHM 74, 29.12.1005/15.07.1596.
BOA. C. İKTS. 3/109, 03.12.1144/28.05.1732.
BOA. C. İKTS. 38/1853, 18.12.1160/21.12.1747.
BOA. C. İKTS. 43/2139, 28.07.1180/30.12.1766.
BOA. MŞH.ŞSC.d 8366, 29.12.1187/13.03.1774.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

- Acıpinar, M. ve Çanlı, İ. (2017). Osmanlı dönemi Batı Anadolu boyahaneleri: İzmir örneği. *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu 10-12 Mayıs 2017 Bildiriler* (Menekşe Suzan Teker, Ed.). Akdeniz Üniversitesi Basımevi.
- Açıkel, A. ve Sağır, A. (2005). *Osmanlı devrinde Tokat merkez vakıfları vakfiyeleri*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Akgün, N. (2016). *Karadeniz'den Osmanlı ekonomisine bakış Karadeniz'den Akdeniz'e ticaret ve taşımacılık ilişkileri (1680-1960)* (Cilt 2). Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası.
- Akgündüz, M. (2014). Ticarî hayatta hardeşliği esas alan Ahilik teşkilatı. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (31), 9-18.
- Akpınarlı, H. F. ve Çatalkaya Gök, E. (2016). Geleneksel Manusa dokumalarının teknik, motif analizi ve yeniden uygulanması. *İdil*, 5 (20), 1123-1144. <https://doi.org/10.7816/ıdil-05-24-05>
- Baer, G. (1963). Türk loncalarının yapısı ve bu yapının Osmanlı sosyal tarihi için önemi (Semi Feriel, Çev.) *AÜ SBF Dergisi*, 8(14), 99-119.
- Baktır, M. (2001). "Kaide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, 205-210. TDV Yayınları.
- Beşirli, M. (2005). *Tokat (1771-1853)*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları.
- Boşdurmaz, N. (2021). *İpek Yolunda bir şehir: Tokat*. Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Canatar, M. (1998). Osmanlılarda bitkisel boya sanayii ve boyahaneler üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, 89-104.
- Choudhury, P. P. ve Chandrasena, N. R. (2022). Colonizing taxa (Weeds) as sources of natural pigments and dyes, *Journal of Asian-pasific Weed Science Society*, 4 (1), 36-61.
- Demirci, M. S. (2016). *Elvan yazmalar diyarı Tokat*. Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.

Derry, T. K. ve Williams T. I., (1961). *A short history of technology from the earliest times to A.D. 1900 1961*. Oxford University Press.

Dölen, E., (1992). *Tekstil tarihi*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları.

Duman, Y. (1998). *Notables, textiles and copper in Ottoman Tokat 1750-1840*, Dissertation, Binghamton University.

Faroqhi, S. (2003). *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak* (Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Faroqhi, S. (2006). *Osmanlı şehirleri ve kırsal hayat* (Emine Sonnur Özcan Çev.). Doğu Batı Yayınları.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı zanaatkarları* (Zülâl Kılıç, Çev.). Kitap Yayınevi.

Genç, M. (2000). "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, 154-158. TDV Yayınları.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat.

Günaydın, D. ve Vatansever, Ç. (2024) Türk kırmızısı'nın izinde Osmanlı dokuma ve boyahanelerinde çalışma ilişkileri. *Çalışma ve Toplum*, 3 (82), 851-872. <https://doi.org/10.54752/ct.1517545>

İnalcık, H. (2001). "Kanun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, 324-327. TDV Yayınları.

İnalcık H. ve Quataert D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi 1*. Eren Yayınları.

Karadağ, R. (2008). *Doğal boyama reçeteleri*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Koç, Ü. (2003). *XVI. yüzyılda Anadolu'da sanayi*. Yayınlanmamış Doktora tezi, Elazığ Üniversitesi.

Meninski F. M. (2000). *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae Lexicon I*. Simurg.

Muallim Nâcî (2021). *Lugât-ı Nâcî* (Ahmet Kartal, Haz.) Türk Dil Kurumu Yayını.

Oğuz, B. (2004). *Türkiye halkının kültür kökenleri IV*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.

Özdemir, B. M. ve Karadağ R. (2023). Madder (Rubia tinctorum L.) as an economic factor under sustainability goals in textile dyeing. *Journal of Naturel Fibres*, 20 (1), 1-10. <https://doi.org/10.1080/15440478.2022.2128968>

Quataert, D. (1999). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (Tansel Güney, Çev.). İletişim Yayınları.

- Şahin, T. (2024). *Türk kırmızısı*. Ötüken Neşriyat.
- Uygur, A. (1987). İndigo ile boyanmış pamuklu mamullerin aşındırma baskı araştırmaları. *Journal of Textiles and Engineer*, 1 (6), 300-309.
- Uygur, A. (1993). 1980-1991 yılları arasında Türkiye’de tekstil boyarmaddelerinin imalat, ihracat ve ithalatına genel bakış ve bu alanda Asya kökenli boyarmaddelerin payı. *Tekstil ve Mühendis*, 7 (42), 219-222.
- Uygur, A. (1994). Doğal boyamacılığın günümüzdeki çevre yaklaşımı ile değerlendirilmesi. *II. Müzecilik Semineri*, Asker Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- Yi, E. (2018). *17. Yüzyıl İstanbul’unda lonca dinamikleri* (Barış Zeren, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yücekaya, H. (2011). *Şer’iyye sicillerine göre: 19. yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon şehirlerinde dokumacılık*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi.
- Yüksel, D. (2009). *Farklı özelliklerdeki tekstil desenlerinin günümüzdeki baskı stilleri ile basılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.